

הזירה הפנימית והביטחון הלאומי

מאיר אלרון, ערן ישיב, כרמית פדן וגלעד שר

החתימה על ההסכם בין איראן למעצמות – האוסר עליה לפתח נשק גרעיני והמגביל את יכולתה לעשות כך – התקבלה באופן כללי על ידי הממשלה ועל ידי הציבור הרחב בישראל כהתפתחות שלילית. בכל זאת, יש סיכוי שההסכם ידחה את מימוש האיום הגרעיני על מדינת ישראל בעשר עד חמש-עשרה שנים לפחות, ומשום כך יכולה להיות בכך השפעה ישירה ומקלה על מפת האיומים הביטחוניים הניצבים מולה בשנים הבאות. אין זה התחום היחידי שיש בו סיכוי ממשי להפחית את האיום הביטחוני הכולל על ישראל. בצד הבעייתיות הטמונה בהקצנה האסלאמיסטית, המתבטאת בהתעצמות 'המדינה האסלאמית' וגורמי אל-קאעדה, וכן בהמשך התמיכה שמושיטה איראן לגורמים רדיקליים הנשענים עליה, מתחזקת מגמת ההפחתה בעוצמות האיום האזורי על ישראל: מדינות ערב אינן מהוות איום צבאי על ישראל מזה שנות דור; חזבאללה וחמאס, מסיבות שונות, אינם נמצאים בשיאם. מנגד, האתגר המסובך, הממשיך לבעבע ולהטריד מאוד הוא הסכסוך עם הפלסטינים, המהווה בעת הנוכחית רקע להסלמה ביטחונית שהחלה בתפר בין שני חלקי ירושלים, וגלשה כגל טרור למרחב הישראלי על כל חלקיו, בתוך הקו הירוק ובגדה המערבית, המאיים להסלים לאנתיפאדה שלישית. בתנאים אלה מסתמן שב-2016 תמשיך ישראל להתמודד בעיקר עם אתגרים ביטחוניים בעצימות נמוכה עד בינונית, במעגלי הסכסוך הנמשך עם הפלסטינים, המוכיח שוב ושוב את מרכזיותו בהווה הישראלית במרחב. מצב זה מעורר שורה של שאלות. אחת מהן היא – באיזו מידה תמצא ישראל לנכון להתמודד עם סכסוך זה מהשורש, על מנת לקדם מציאות רצויה לה של שתי מדינות לאום. שאלה נוספת היא – באיזו מידה תשכיל ישראל להפנות חלק מתשומת לבה להתמודדות בונה עם נושאים חשובים אחרים בסדר היום הלאומי, שאינם חלק ממעטפת הביטחון הצבאי הישיר – כאלה שלפיתוחם ולאבטחתם לאורך זמן נודעת משמעות רבה לשם ביצורה

של החברה ולשמירת הביטחון האזרחי של הציבור בישראל, במובנו הרחב. בפרק זה נתייחס לארבעה תחומים עיקריים, המהווים מעין ארבעה כתלים של בית, שהאיתנות ורצף הציבור ביניהם חיוניים לשגשוגה ולביטחונה של החברה הישראלית, ואלה הם: משילות ראויה ובונה, התנהלות ושיח ציבוריים נאותים, קשרים בין-שבטיים חיוביים וכלכלה תומכת. כל אחד מאלה עומד בפני אתגרים המאיימים על ההתנהלות התקינה של החברה הישראלית, ובוודאי על שגשוגה כאיכותית.

כותל א' – אתגר המשילות הנאותה

על פי הגדרת האו"ם, משילות נאותה מקדמת שוויון, השתתפות, פלורליזם, שקיפות, קבלת אחריות ושלטון חוק בצורה אפקטיבית, יעילה ובת-קיימא. משמעותם המעשית של עקרונות אלה מתבטאת בקיום בחירות חופשיות, הוגנות ותכופות, חקיקה ייצוגית המייצרת חוקים ומספקת פיקוח ומערכת שפיטה עצמאית, האמורה להעניק פרשנות לחוקים אלה.¹ הגדרה זו במדינה דמוקרטית היא בחזקת מינימום נדרש. נראה כי ישראל נהנית מרמת משילות נאותה, גם בהשוואה למדינות דמוקרטיות אחרות. כך למשל, מדד המשילות העולמי של הבנק העולמי² העניק לישראל ב-2014 ציון של 85.6 אחוזים באפקטיביות הממשלה (בהשוואה ל-92.8 אחוזים לאנגליה, 84.6 אחוזים לספרד ו-97.1 אחוזים ליפן) – המשקפת יציבות על פני שנים; 87.5 אחוזים באיכות הרגולציה (בהשוואה ל-97.1 אחוזים, 75.5 אחוזים ו-84.1 אחוזים למדינות הנזכרות, בהתאמה), ציון גבוה מבעבר; 83.2 אחוזים בשלטון החוק (94.2, 79.8, 89.4 אחוזים בהתאמה) – ציון גבוה מבעבר; 76.4 אחוזים בשליטה על השחיתות (92.8, 70.2 ו-93.3 אחוזים, בהתאמה) – ציון נמוך מבעבר. דוח מדד הדמוקרטיה של ה'אקונומיסט'³ ל-2014³ הציב את ישראל במקום ה-36 בין מדינות העולם בציון 7.63 (בהשוואה לאנגליה – בציון 8.31 ובמקום ה-16, ארצות הברית בציון 11 ובמקום ה-19 וספרד בציון 8.05 ובמקום ה-22).

מהי התפיסה של אזרחי ישראל בנושא זה? מדד השחיתות הפוליטית העולמי⁴ של 2014 מציב את ישראל, עם ציון 60/100 בתפיסת השחיתות, במקום ה-37 מתוך 175 מדינות (בדומה לספרד, ונמוך מארצות הברית, הנמצאת במקום ה-17 בציון 74, ומאנגליה הנמצאת במקום ה-14 בציון 78). ככלל, מסתמנת ירידה נמשכת ברמת האמון של הציבור הישראלי במוסדות הממשל (כולל צה"ל, בתי המשפט, המשטרה והתקשורת).⁵

נראה כי בישראל שוררת אי-שביעות רצון מרמת המשילות, גם בציבור וגם בממשלה.⁶ הטענה העיקרית הנשמעת היא כי ממשלות ישראל לדורותיהן מתקשות לנהל וליישם

מדיניות, כך שהמרחק בין ההחלטות המתקבלות בממשלה לאלה הממומשות בפועל הולך וגדל, ורמת הביצוע שלהן אינה אמינה, מלאה ומהירה תמיד. בישראל מרבית לדבר על חסמי הבירוקרטיה, על צווארי בקבוק, בעיקר במשרדי האוצר והמשפטים, ועל הבעייתיות בממשק בין הדרג הנבחר לשירות הציבורי. על רקע זה קמה "ועדת משילות" ('הצוות לשיפור עבודת המטה ויכולות הביצוע של משרד הממשלה') בראשותו של מנכ"ל משרד ראש הממשלה דאז, הראל לוקר, וכהמשך להמלצות ועדת טרכטנברג בנושא זה. דוח ועדת המשילות הצביע על חמישה כשלים מבניים בשירות המדינה, הבאים לידי ביטוי בנושאים הבאים: מימוש וביצוע מדיניות; בירוקרטיה מכבידה; ניהול לקוי של המשאב האנושי בשירות המדינה; היעדר ראייה מערכתית ושיתופי פעולה רוחביים; ליקויים ביכולת חשיבה, בתכנון המדיניות, במדידה ובבקרה. דוח הוועדה⁷ הוגש במארכ 2013 והממשלה אימצה את המלצותיו ב־30 ביוני 2013.

אין בידינו נתונים על יישום המלצות הוועדה עד כה. עם זאת, מספר התפתחויות בשנה החולפת מעידות על כך שעדיין יש בישראל חסמים פוליטיים ובירוקרטיים ניכרים, המשבשים בצורה ניכרת את עבודת הממשל ברמה הלאומית והמקומית. הדבר בלט בשנה האחרונה בתהליכי האישור המסתבכים של מתווה הגז הטבעי, בפרשיות השחיתות הקשות שנחשפו,⁸ כמו אלה הקשורות לראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט, למפלגת ישראל ביתנו ולאחרות, וכן בתהליכי המינוי של מספר בעלי תפקידים בכירים, כמו נגידת בנק ישראל ומפכ"ל המשטרה. השערוריות והמחדלים בצמרת משטרת ישראל, שהביאו לפרישתה בטרם עת של קבוצה גדולה מתוך סגל הפיקוד העליון, תרמו אף הם לשיבוש העבודה החיונית במערכת אכיפת החוק, וערערו קשות את אמינותה בעיני הציבור. גם הוויכוח הלגיטימי בציבור בעניין תפקידה ותפקודה של מערכת המשפט, ובעיקר בעניין מעמדו של בג"ץ מול הרשות המחוקקת והמבצעת, גולש חדשות לבקרים לפסים נלוזים, שיש בהם כדי סיכון של ממש ליסודות הדמוקרטיה הישראלית.

ממשל המתקשה לשלוט, בין אם מסיבות פוליטיות כמו של ממשלה צרה מאוד, או מסיבות של מנהל תקין, או משום שאינו זוכה לאמון הציבור שלו, יתקשה גם לספק את צרכיו הבסיסיים של האזרח בתחומים שבהם הוא תלוי ברשויות. הדבר תקף ונכון גם בתחומים הנוגעים לאיכות החיים, לביטחון האישי ולסדר הציבורי, ועלול לגלוש גם לתחומים הנוגעים לביטחון הלאומי במובנו הרחב. ההדלפות החוזרות ונשנות מדיוני הקבינט בעת מבצע 'צוק איתן' והביקורת החריפה שהוטחה בראש הממשלה מצד חברי ממשלתו, כולל אלה המשתייכים למפלגתו, בתקופה האחרונה

של האלימות בין פלסטינים לישראלים, מוכיחות זאת בעליל, ומאיימות על צמצום חופש הפעולה של הממשלה גם בנושאים ביטחוניים קריטיים.

כותל ב' – התנהלות אלימה במרחב ובשיח הציבוריים

גם בשנה החולפת נמשך ואולי אף התעצם השיח הציבורי העוין, המנכר והמדיר. עניין זה הגיע לשיא במהלך 'צוק איתן' ובתקופת הבחירות לכנסת ה-20, ומצא את ביטויו במדורים רבים במנעד הרחב שבין התלהמות פוליטיקאים לנאצות טוקבקיסטים. שיח זה נמצא מעודד שגאה, גזענות ואלימות, הצוברים תנופה באמצעות שיח פרוע המתנהל גם ברשתות החברתיות, אשר מהוות בחלקן במה להסתה ולאלימות מילולית. זיקה הדוקה מתקיימת בין ההידרדרות לשיח אלים ולחופש שנוטלים לעצמם ארגונים, קבוצות ויחידים להפליג ולהתפרע, לבין תופעות מכוערות של גזענות, אלימות והדרה, ואף אדישות וחוסר חמלה כלפי האחר, החלש.

תופעות אלה משליכות במישרין על מדד האלימות בישראל: על פי מדד 2014, בהשוואה בינלאומית, שיעור מקרי הרצח בישראל עומד על 2.4 לכל 100,000 נפש, כמו הממוצע במדינות ה-OECD. אולם שיעור מקרי התקיפה האלימה בישראל גבוה יותר מכפליים – כ-700 לעומת הממוצע במדינות ה-OECD, העומד על כ-300 מקרים לכל 100,000 נפש. שיעורי עבירות תקיפה מינית בישראל גבוהים בממוצע של כ-10 אחוזים מאלה שבמדינות הארגון. נתונים אלה משקפים ירידה במספר עבירות האלימות, אך עלייה בחומרתן. משנת 2003 התרחשו בישראל 620 אלף עבירות אלימות בממוצע לשנה, אך רק 210 אלף מהן (34 אחוזים) מדווחות לגורמים מוסדיים, ו-66 אחוזים אינן מדווחות כלל.⁹ לתופעה זו שורשים בחוסר האמון של הציבור במשטרה ובגורמי אכיפת החוק. גם על פי סיכום של המשרד לביטחון פנים "האלימות בחברה הישראלית רווחת בכל תחומי החיים ובכל שכבות האוכלוסייה, ומחלחלת גם לגופים ציבוריים המספקים שירותים שונים לציבור הרחב".¹⁰

אלימות פיזית מתקשרת במישרין לאלימות מילולית ולבריונות ברשת, המהווה וריאציה מתפתחת של בריונות, ובאה לידי ביטוי בציבור הרחב ובקרב ילדים ובני נוער. מחקרים בישראל מראים שהתופעה של בריונות רשת נמצאת במגמת עלייה בקרב תלמידים. לפי מחקר שבוצע במשרד לביטחון פנים בדצמבר 2014, 12 אחוזים מבני הנוער עד גיל 18 דיווחו כי נפגעו מאיום או מהשפלה באינטרנט, 7.2 אחוזים דיווחו כי נפגעו מהתחזות או מגניבת זהות ו-4.7 אחוזים דיווחו כי נפגעו מהטרדה מינית באינטרנט.¹¹ במחקר אחר שבוצע במכללת 'כנרת' בקרב תלמידים בכתות ג'ט' ופורסם במאי 2015, נמצא כי כל ילד שני בישראל הוא קורבן לבריונות ברשתות החברתיות,

וכ-70 אחוזים מהילדים סבלו מבריונות בבית הספר.¹² הסתה ואלימות מילולית אינן נחלתם של פשוטי העם בלבד. גם פוליטיקאים מוצאים עצמם חוטאים בעניין זה, בוודאי בתקופה רגישה של בחירות כלליות והידרדרות ביטחונית.

כותל ג' – קיטוב ושבטיות

בישראל של 2015 שוררת פוליטיקה של זהויות. אין מדובר בהליכים או ברכיבים ערכיים, אלא בזהויות שבטיות. אזרחי ישראל מתקשים להגדיר לעצמם חזון משותף, ומנהיגים פוליטיים רבים מטפחים את השבטיות במקום לפעול לטיפוח הערבות ההדדית ולמען אחדות העם, תוך שיח פנימי על זהות המדינה, ערכיה, עתידה – ועל היחיד במסגרתה. השיח הבוטה וההתנהלות האלימה חרצו לעומק נוסף את מסכת היחסים הרגישה בין העדות והקבוצות החברתיות בישראל. בין אלה מהווה מסכת היחסים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי את האתגר הפוליטי והחברתי המשמעותי ביותר בכל הקשור לצביונה של המדינה, המגדירה עצמה כיהודית-דמוקרטית, בדגש מתחזק על המאפיין הראשון. יחסים אלה ידעו בשנה החולפת מורדות תלולות שהתבטאו, בין היתר, בניסיונות של הדרה חוקתית מכוונת באמצעות חוק המשילות (11 במארכ, 2014), שבין השאר העלה את אחוז החסימה בבחירות לכנסת ל-3.25 אחוזים, גם מתוך כוונה לחסום את הייצוג האזרחי הערבי.¹³ הניסיון כשל נוכח ההתארגנות הערבית במסגרת הרשימה המשותפת בראשות אימן עודה, המנסה להבליט את סדר היום האזרחי על חשבון זה הפוליטי-לאומי.¹⁴ במקביל נשמעו בפומבי אמירות מדירות ופוגעניות נגד המיעוט הערבי, ובכלל זאת ביטויים קשים שנשמעו בהקשר זה בזמן מערכת הבחירות לכנסת ה-20, שהתקיימו במארכ 2015. התערערות המצב הביטחוני מאז אוקטובר 2015 העלתה שוב את רמת העוינות כלפי ערבים, ואף שנאה וגזענות בקרב שכבות מתרחבות של הציבור היהודי. זו באה לידי ביטוי באלימות, חלקה חריף וקיצוני, נגד ערבים באשר הם. בכך מתערער עוד יותר המרקם השברירי של יחסים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי, והדבר מאיים על הסדר הציבורי ועל הביטחון האישי ומעמיק את הפחד בין שני הציבורים. במשברים קודמים השכילו שני הצדדים לבנות לאחר המשבר תהליך מושכל של התקדמות לקראת דו-קיום. חשוב להשקיע מאמץ כדי לוודא שכך יהיה גם הפעם, כשיונמכו הלהבות.

בזירה הפנים-יהודית ידעה ישראל עימותים מאתגרים בין חרדים לחילונים,¹⁵ אך המחאה המשמעותית ביותר בשנה החולפת עלתה מקרב צעירים בני העדה האתיופית, וחשפה את עומק השבר בינם לבין החברה הישראלית ומוסדותיה. מחאת הצעירים, לוותה בקריאות חריפות על קיפוח והדרה מתמשכים, על רקע גזעני. על אף הזעקה,

לא הצליחה המחאה לסחוף המונים מבני קבוצות חברתיות אחרות בישראל. בשיח הציבורי נשמעו טענות כי מחאה זו מקבלת עידוד מקבוצות שמאל רדיקלי. מאבקים חברתיים בישראל מעוקרים מתוכנם המהותי על ידי האשמתם כ"פוליטיים" – דבר המסרס מאבקים כאלה.

היה זה הנשיא ראובן ריבלין שטבע ב-7 ביוני 2015 את המושג "ארבעת השבטים"¹⁶, וביטא תפיסה מערכתית הגורסת כי "החברה הישראלית זקוקה לקריאת השכמה", וכי "החרדי, החילוני, הדתי או הערבי אינם יכולים להרגיש שציפור נפשם נמצאת בסכנה או תחת איום". לגישתו, הסדר הישראלי החדש דורש לעבור מהתפיסה המקובלת של רוב ומיעוט לתפיסה חדשה של שותפות בין המגזרים השונים בחברה הישראלית. השותפות הזאת חייבת לעמוד על ארבעה יסודות: הראשון הוא תחושת הביטחון של כל מגזר בכך שכניסה לשותפות הזאת אינה כרוכה בויתור על מרכיבי היסוד של זהותו. היסוד השני הוא אחריות משותפת. היסוד השלישי הוא הוגנות ושוויון והרביעי והמאתגר מכולם הוא יצירת ישראליות משותפת.

על אף שהנשיא ריבלין לא התייחס למחלוקות הזהותיות הפנים-יהודיות, דבריו ביטאו חזון אמיץ ומרחיק לכת, המבוסס על ההכרה כי לאף קבוצה או שבט אין מונופול או בכורה מולדת על החברה בישראל. החזון מבוסס על ההבנה המעמיקה כי המשך המצב הקיים – שמשמעותו היא הידרדרות לחוסר יציבות ולשפיכות דמים, בעיקר בין יהודים לערבים – אינו ראוי וניתן עדיין לשנות אותו. רק הזמן יראה באיזו מידה חזונו זה של הנשיא יוכל לקרום עור וגידים ולהפוך למציאות. הדבר תלוי גם במידה רבה בתהליכים שיעברו על החברה הישראלית, על שבטיה השונים, ועל הכרתם כי חזון זה הוא שיבטיח את קיומם ושגשוגם לטווח הארוך.

כותל ד' – כלכלה תומכת

נדבך חשוב בחוסנה החברתי של ישראל וביכולתה להתמודד בהצלחה עם אתגרים ביטחוניים חוזרים ונשנים הוא קיומה של כלכלה חזקה ויציבה, ולא פחות חשוב – כלכלה תומכת. משמעותה של כלכלה תומכת היא בנייה ושימור של משק לאומי החותר למידה סבירה של שוויון הזדמנויות, ולצמצום פערים בהכנסה בין חלקים שונים בציבור. אולם, אחת מבעיות היסוד של המשק הישראלי היא רמה גבוהה של אי-שוויון, שהתרחבה מאוד בעשורים האחרונים, גם אם מסתמנת בה לאחרונה התייצבות מסוימת.¹⁷ רמה גבוהה של אי-שוויון כלכלי יוצרת מתחים חברתיים ופועלת להחמרת הפילוג הקיים ממילא בחברה הישראלית. אי-השוויון נמדד בדרכים שונות

ובהן תחולת העוני (שהיא מדידה יחסית), פערי הכנסות בין פלחים שונים באוכלוסייה ומדדים סטטיסטיים מורכבים יותר.

בפני המשק עומדים אתגרים נוספים, שבחלקם משמרים את אי־השוויון, ואחרים יוצרים אתגרים אחרים הפוגעים ביציבותה של הכלכלה הישראלית. העיקריים שבהם: בטווח הקצר – ניהול מדיניות פיסקלית מושכלת שלא תיצור גרעונות וחובות גדולים מדי, בין השאר באמצעות רציונליזציה של תכנון תקציב הביטחון. בטווח הבינוני והארוך – לחתור לעליית מדרגה בכל הנוגע לטיפול ביוקר הדיוור, הן בהיבט המדיניות הפיסקלית והן בהיבט המדיניות של בנק ישראל.

סיכום

תגובתו של חלק בלתי־מבוטל מהציבור הישראלי לאירועים האלימים שהחלו בירושלים בסתיו 2015 התאפיינה בתערובת מדאיגה של פאניקה, מבוכה, הסתגרות ועוינות חריפה כלפי ערבים, שגבלה לעתים בגזענות גלויה ובאלימות חסרת־רסן. שילוב יצרים זה בלט במיוחד מול חומרתם המוגבלת למדי, עד כתיבתן של שורות אלה, של האיומים והאירועים האלימים נגד אזרחי המדינה, בוודאי בהשוואה לגלים קודמים של אלימות. לא פחות מטרידה היא התחושה שהציבור בכללו מגיב באופן רגשי ולא פרופורציונלי, כשהוא מושפע הן ממסרים המופצים בתקשורת הממוסדת והחברתית, והן מהתבטאויות חריפות של מובילי דעת קהל ופוליטיקאים, הגובלות בחלקן בהסתה ברורה ומכוונת נגד ערבים. הרושם מהשבועות הראשונים של ההתמודדות הביטחונית הוא של פגיעה חריגה בחוסן חברתי וביכולת העמידה של הציבור.

נשאלת השאלה – האם מגמת ההקצנה קשורה במצב הפנימי, החברתית־כלכלי? אמנם, תמונת מצב זו היא מורכבת ואינה בהכרח עגומה לחלוטין, והיא מראה כי בכמה תחומים יש גם סממנים חיוביים של עוצמה, שיכולה לשמש בסיס לצמיחה. עם זאת, בשונה מהשיח הביטחוני הצר, המשפיע במידה רבה על מצב הרוח הלאומי, תשומת הלב הציבורית רחוקה עדיין מדיון ביקורתי רחב ונוקב במתרחש בזירה הפנימית, החברתית־כלכלית, ועל הקשר בין שני עולמות תוכן אלה. כישלון המחאה החברתית של 2011 עדיין מהדהד ומדיר במידה רבה את העיסוק הנחוץ בדרכים לקידום ולתעדוף המערכת החברתית, ובחיבור הראוי בין השדה החברתי לשדה הביטחוני. אם מתקיימים דיונים כאלה, הם נתפסים לעתים כפגיעה באינטרס הביטחוני של המדינה ושל צה"ל, כפי שהשתקף, למשל, בהתנגדותו הקשה של צה"ל ובתגובותיו להמלצות דוח לוקר על תקציב הביטחון. במשך השנים נחלשו מנגנוני ביקורת אזרחיים – מבקר המדינה, הכנסת והתקשורת – מול הצבא בפרט ומערכת הביטחון בכלל. כתוצאה מכך נעשה

השיח הציבורי בנושאי חוץ וביטחון רדוד וקוטבי, ונושאים רבים אינם מגיעים כלל לידיעת הציבור, או שאינם נדונים בעומק הרצוי.

מדברים אלה עולות שתי מסקנות: ראשית, חשוב לגשר בשיח הציבורי בין האינטרס הביטחוני לזה החברתי, לצורך העצמת הביטחון במובנו הרחב, תוך שילוב זרועות של הציבור יחד עם הממשלה והמגזר הפרטי במשק. שנית, העצמת הגורמים המרכיבים את האיתנות הפנימית ועימה את ההון החברתי בישראל תביא עימה גם את חיזוק החוסן החברתי של הציבור הישראלי, וכך גם את יכולתו להתמודד בהצלחה רבה יותר עם אתגרי הביטחון הלאומי. בזמן ההסלמה הביטחונית שהתפתחה בסתיו 2015 נחשפה החברה הישראלית בחולשותיה ובעוצמתה. חשוב למצוא דרכים לצמצם את החולשות – כמו הפחד והשנאה, ולחזק את העוצמות – כמו הערנות וההתגייסות. בפרקים הבאים בשער זה ינותחו בהרחבה נושאים אלה ונושאים נוספים כמסכת משולבת, המחייבת התייחסות לאומית עמוקה ורחבה. נראה כי ללא התערבות ממשלתית ממוקדת, על בסיס קביעת עדיפויות, תכנון רב-שנתי וביצוע דקדקני, אין סיכוי של ממש לשינוי בתמונה המדאיגה, שבה טמונים זרעים רעילים של הידרדרות ופגיעה במרקם הבסיסי של החברה הישראלית ושל הביטחון הלאומי.

הערות

- 1 על הגדרת האו"ם את מהות המשילות, ראו: <http://www.un.org/en/globalissues/governance/>
- 2 ראו: מדד המשילות של הבנק העולמי, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#countryReports>
- 3 ראו: "מדד הדמוקרטיה" של השבועון הבריטי 'אקונומיסט', באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- 4 ראו: מדד השחיתות הפוליטית העולמי, <https://www.transparency.org/cpi2014/results>
- 5 יעל הדר, "אמון הציבור הישראלי במוסדות השלטון בעשור האחרון", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2009, <http://www.idi.org.il>, ספרים-ומאמרים/פרלמנט/גיליון-63/אמון-הציבור-הישראלי-במוסדות-השלטון-בעשור-האחרון/
- 6 דפנה ברק-ארז, "אי יציבות ממשלית בישראל: האם בכל אשמה שיטת הבחירות?" **משפט ואדם – משפט ועסקים**, י"ד, (2012) עמ' 493-509.
- 7 ראו: ממצאי ועדת המשילות בראשות הראל לוקר, <http://www.pmo.gov.il/SiteCollectionDocuments/meshilut2013.pdf>
- 8 דורון נבות, "שחיתות פוליטית בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.
- 9 המשרד לביטחון פנים, http://mops.gov.il/researchanddevelopment/israelviolenceindex/pages/israelvioind_statistics_2014.aspx#top
- 10 המשרד לביטחון פנים, האגף למדיניות ותכנון אסטרטגי (2014), מדד אלימות לאומי לישראל – תקציר. http://mops.gov.il/Documents/Publications/RD/ViolenceIndex/ViolenceIndex_des_n2_2014.pdf

הזירה הפנימית והביטחון הלאומי

- 11 המשרד לביטחון פנים, מחלקת מחקר (ינואר 2015), סקר בנושא פשיעה / בריונות ברשת:
http://mops.gov.il/Documents/Publications/CrimePrevention/CyberBullying_Jan2015.pdf
- 12 על המחקר אחראים פרופ' עמוס רולידר, ראש המחלקה למדעי ההתנהגות במכללה האקדמית כנרת וד"ר מירן בוניאל-נסים, מרצה בכירה במחלקה. מדובר במחקר שנערך ב-2015 באמצעות מכון "שריד" והקיף 1,300 תלמידים בכיתות ג'-ט' המהווים מדגם מייצג. <http://news.walla.co.il/item/2853874>
- 13 נאדיה חילו, מנאל חריב, "אחוז החסימה והשלכותיו על הייצוג הפוליטי של הציבור הערבי", המכון למחקרי ביטחון לאומי, **מבט על**, גיליון 539, 2014.
- 14 איתמר רדאי, מאיר אלרן, יוסף מקלדה, "האזרחים הערבים בישראל: מגמות עדכניות על פי סקרי דעת קהל אחרונים", **עדכן אסטרטגי**, כרך 18, גיליון 2, 2015.
- 15 ראו: רצח שירה בנקי ז"ל בעת הפגנת הקהילה ה"להט"בית בירושלים ב-2 באוגוסט 2015.
- 16 "נאום השבטים" של הנשיא ריבלין, ראו: http://www.president.gov.il/ThePresident/Speeches/Pages/news_070615_01.aspx
- 17 מגמות אי-השוויון, ראו: http://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Documents/oni2013.pdf